

Madonnaskapene i Hedalen og Reinli stavkirker. Forslag til rekonstruksjon av skapenes opprinnelige utseende

MILLE STEIN

The rose painted altarpiece in Hedalen Stave Church consists of a medieval crucifix and a medieval tabernacle. The rose painting (rosemaling) is from the second half of the eighteenth century and this covers virtually all of the original medieval painting. The Madonna sculpture and the canopy, which originally formed part of the tabernacle, are still in the church and they are not overpainted. This article discusses the examination of the tabernacle corpus with the aim of establishing the tabernacles original appearance. The results are presented as a proposed reconstruction of the tabernacle. A proposed reconstruction of the original appearance of the overpainted medieval tabernacle in the neighbouring Reinli Stave Church is also presented. This is based on the examination results and studies of written sources. Examination of the Hedalen tabernacle indicates there were small reliefs in the tabernacle niches. The painted reliefs on the niche tops depicted buildings with towers, corresponding to a fragment from the Reinli tabernacle and to other tabernacles in Sweden and Finland. The outside of the Hedalen tabernacle was decorated with a red and green checkerboard pattern, while the outside of the Reinli tabernacle had green wing doors and red side wings.

Bakgrunn

Hedalen stavkirke i Valdres er fra 1160-årene. Den ble ombygget til korskirke i 1699. I annen halvdel av 1700-tallet fikk kirken en vakker, rose malt altertavle (Fig. 1).¹ Men rosemalingen skjuler vesentlige deler av forhistorien till altertavlen, som er laget av et krusifiks og et madonnaskap, begge fra tiden rundt 1250. I forbindelse med konservering av altertavlen ble den i 2005–2008 underlagt en teknisk undersøkelse på Norsk Institutt for Kulturminneforskning (NIKU).² Skapet har tidligere vært studert

¹ Opplysninger om Hedalen stavkirke, se <http://niku.pdc.no/>

² Stein 2008: 40–66. Se: http://niku.no/archive/niku/publikasjoner/NIKU%20Rapport%20pdf/Rapport%2025_Hedalen%20stavkirke.%20Krusifiks%20og%20madonnaskap%20.pdf

Figur 1. Den rosemalte altertavlen i Hedalen stavkirke. Foto: Birger Lindstad, 2007.

av bl.a. Harry Fett, Aron Andersson och Bernt C. Lange, som alle har gjort sammenlignende stilstudier med samtidige skap i Norge, Sverige og Finland.³ For rekonstruk-

³ Fett 1911: 1–21, Andersson 1949: 149–160, Lange, Svanberg 1994: 23–36. De mest kjente skapfragmentene er, bortsett fra Hedalen kirke, de fra Hove kirke i Sogn og Fjordane (halve madonnaskulpturen, med bakvegg og tronbaldakin, original polykromi), Røldal kirke i Hordaland (en fløy med fire relieffer, dårlig bevart polykromi), Dal kirke i Telemark (skulptur, sokkel, bakvegg, tronbaldakin, originalpolykromi), Fåberg kirke i Oppland (sidefløy, originalpolykromi), Vallset (madonnaskulptur og bakvegg med originalpolykromi, to relieffer). Av de svenske skapene er Fröskogskapet fra Fröskog kirke, Dalsland (nå på Historiska Museet, Stockholm, inv. nr. 14965) det best bevarte. Andre kjente skap i Sverige er de fra Jällby kirke i Västergötland (fortsett i kirken), Näsingne kirke i Bohuslän (nå på Göteborgs Stadsmuseum, inv. nr. GM 173) og Norra Ny kirke i Värmland (fortsett i kirken). De best bevarte skapene i Finland er fra kirkene i Urdiala i Tavastland (nå på Finlands Nationalmuseum, Helsinki, inv. nr. KM 4563:1) og Kumlinge på Åland (fortsett i kirken).

sjonen av skapets opprinnelige utseende baserte disse forskerne seg hovedsakelig på en teoretisk-metodisk tilnærming, og sikker kunnskap om hva overmalingen skjuler, mangler. Et av målene for NIKUs undersøkelse var å rekonstruere skapets opprinnelige utseende, basert på tekniske undersøkelser.⁴

Da Reinli stavkirke, Hedalens nabokirke, også har en overmalt altertavle som opprinnelig var et middelalderskap, ble denne trukket inn i NIKUs undersøkelse. Alterskapene i de to kirkene har så mange felles trekk at det er grunn til å anta at Hedalenskapet har vært forbilde for Reinliskapets mester. Begge skapene har i åpen stand fremstått som forgylte og fargerike beretninger om Maria og Jesus, og i lukket stand, slik de trolig har stått mesteparten av kirkeåret, som ganske enkle, høye og smale skap, hvor den kirkeformete bekrongingen trolig har tiltrukket seg mest oppmerksomhet.

Hedalenskapet

FORSKNINGSHISTORIKK

Den eldste skriftlige kilden som jeg er kjent med som omtaler alterskapet i Hedalen stavkirke kan være fra om lag 1760 (Anon. ca 1760?). Kirken hadde da et "Maria belæte med sønnen, Paa knæet" og en altertavle "af gamelfasongs saa den af 5 deller kan slaaes sammen". Dessverre beskrives ikke altertavlens polykromi, og det nevnes heller ingen relieffer. Det fremgår heller ikke av teksten hvorvidt forfatterne tenkte seg at det var Mariaskulpturen, og ikke krusifikset som allerede da var plassert på alteret, som tilhørte skapet.

I 1911 lanserte kunsthistoriker og senere riksantikvar Harry Fett hypotesen om at Hedalen stavkirke hadde hatt et madonnaskap: "I Hedalen kirke i Valdres, er ogsaa en bevart madonna, med skap og dør – nu dessverre atskilt, idet skapet staar paa alteret. Maalene, madonna 143 cm høi og skapet 152 cm, passer godt sammen". Han sammenlignet skapet med andre, bedre bevarte madonnaskap, bl.a. skapene i Urdiala i Tavastland og Kumlinge på Åland (begge Finland) og to skap fra Røldal kirke i Hordaland. Disse skapene har bevart flere relieffer med scener fra Marias liv som ung mor. Fett konkluderte derfor at det hadde stått tilsvarende relieffer i nisjene i Hedalenskapet, og at relieffene kunne ha forestilt Bebudelsen, Møtet mellom Maria og Elisabet, Hyrdene på marken, og Kongenes tilbedelse eller Frembæringen i tempelet.⁵

⁴ Et slikt alterskap er satt sammen av flere elementer: korpus, som består av en bakvegg, og to fløyer. Fløyene, som består av to sidefløyer og to fløydører (halvfløyer) er hengslet til bakveggen. Fløyene kunne lukkes som et skap rundt en skulptur. Skulpturen sto på en sokkel, og over skulpturen, festet til bakveggen, var en tronbaldakin. Oppå baldakinen sto en bekronging.

⁵ Fett 1911: 15.

Figur 2. Madonmaskapet fra Hedalen, montert og utstilt etter forslag fra antikvar Bernt Lange på Henie-Onstad kunstsenter 1972. Skapet kunne lukkes slik at skulpturen som forestiller Maria med barnet ble fullstendig skjult. Bortsett fra at skapets tronbaldakin og sokkel er tapt, har Lange sannsynligvis gjenskapt skapets form. Skapets malte dekor, slik den vises på dette fotoet, er derimot en blanding av aldret middelaldermaling og 1700-tallss-maling. Foto: Riksantikvaren, 1972.

Kunsthistoriker Bernt C. Lange arbeidet videre med denne hypotesen. I 1958 laget han en prøveoppstilling i kirken. Krusifikset ble erstattet med madonnaskulpturen, som ganske riktig viste seg å passe godt inn i skapet slik Fett hadde foreslått. I 1972 ble skapet, etter Langes anvisning, stilt ut på Henie-Onstad kunstsenter, Høvikodden (Fig. 2). Nytt var hans forslag om at skapet hadde hatt en bekroning, utformet som en kirke. Bekroningen er fremdeles i kirken, montert på en hylle i skipet. Bekroningen symboliserer – i følge Lange – det nye Jerusalem.⁶

Det er bevart fire andre tilsvarende kirkemodellbekroninger i Norge (fra Borgund kirke i Sogn og Fjordane, Kinsarvik kirke i Hordaland, Reinli kirke i Oppland, og Tuft kirke i Buskerud). Deres originale kontekst ble først forklart ikonografisk av Lange som viste at de alle må ha stått øverst på madonnaskap.⁷ Ingen av de norske skapene er så komplett bevart at han kunne illustrere sin hypotese ved hjelp av dem. Han henviste derfor til en liten detalj på frontalet fra Dale (II). Det viser soldater i bønn foran et madonnaskap med en høy bekroning. I Norra Ny kirke i Värmland finnes et madonnaskap og en liten treskulptur, formet som en kirke. Sammenhengen mellom skap og kirkemodell var ikke forstått før Lange plasserte kirkemodellen på skapet og demonstrerte at de passet sammen.⁸ Samtidig argumenterte han for at kvinnehodet på kirkespiret til Hedalenskapets bekroning symboliserer *Ecclesia* (kirken).

Lange fulgte også opp Fett sin hypotese om at skapets nisjer har vært smykket med relieffer som forestilte scener fra Marias liv. Han sammenlignet Hedalenskapet med frontaler med Mariamotiv og med bedre bevarte madonnaskap som Fröskogskapet i Sverige og Helsingeskapet i Danmark.⁹ På bakgrunn av disse studiene fikk han laget et nytt rekonstruksjonsforslag, en tegning med små relieffer i skapets nisjer (Fig. 3).

Etter Lange har forskningen om Hedalenskapet hovedsakelig handlet om Hedalenmadonnaen. Skulpturen, som Fett og Lange mente hadde stått i dette skapet, har vært gjenstand for en omfattende teknisk undersøkelse i forbindelse med at Kulturhistorisk Museum, Universitetet i Oslo (KHM/UiO) på 1980-tallet laget en rekonstruksjon av denne skulpturen. Rekonstruksjonen var basert på studier av originalens materialer og teknikker.¹⁰

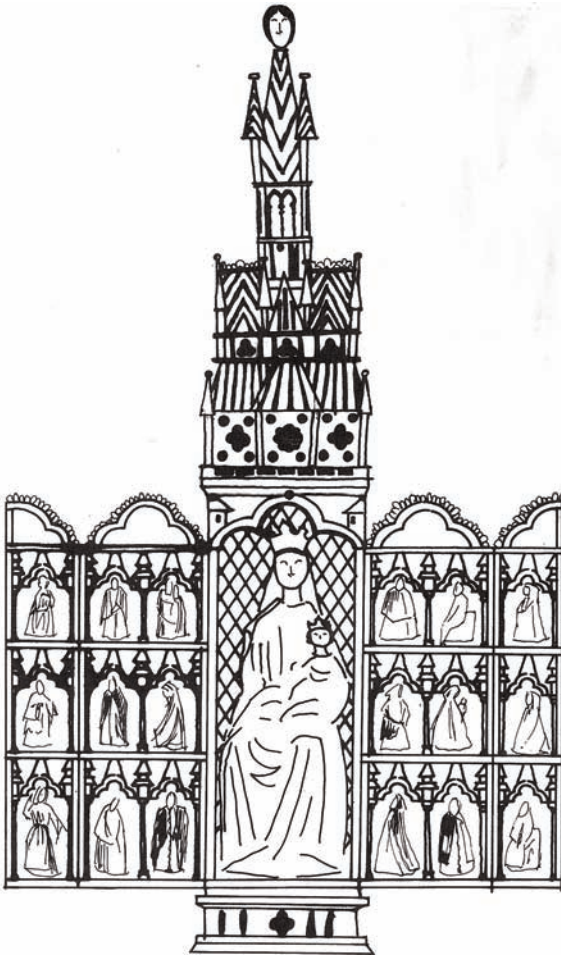
⁶ Lange 1973: 5.

⁷ Lange, Svanberg 1994: 23–35.

⁸ Lange, Svanberg 1994: 30.

⁹ Lange, Svanberg: 26.

¹⁰ Wiik 1998: 318–327.

Figur 3. Langes tredje rekonstruksjonsforslag til Hedalskapet (1994). Veggen bak Mariaskulpturen har rombeformet dekor, slik som de synlige rester av originaldekoren hadde. I hver nisje har han tenkt seg et relieff med en hendelse fra Marias liv. Skulpturen har fått sokkel. Bekroningen hviler på en tronbaldakin med kløverbladsbue dekorert med arkitekturelementer. Tegning: Sigrid Holm, Riksantikvaren, 1994.

Middelalderspesialisten Martin Blindheim mente Hedalenmadonnaen er en av de fineste skulpturene som er bevart i Norge, både med hensyn til treskjærerarbeid og bemaling.¹¹ Han daterte den, og følgelig også skapet, til 1230–1240. Kvalitet og materialbruk (skulptur og skap er laget av eik) mente han indikerte at skapet var laget

¹¹ Blindheim 2004: 97–98.

i England. Blindheim sluttet seg dermed til en kunsthistorisk tradisjon om engelsk stilpåvirkning på norsk (og svensk) treskulptur fra tiårene rundt midten av 1200-tallet.¹² Men, som Blindheim selv understrekte, da ingen engelske treskulpturer fra denne perioden er bevart, har man ikke noe direkte sammenligningsmateriale å underbygge hypotesen med. Med referanse til Lange plasserte Blindheim kirkemodellen på toppen av skapet. Men han betvilte at kvinnehodet øverst på bekroningen var en original del av den (Fig. 2). Den svenske kunsthistoriker Aron Andersson derimot, mente at skapet var laget i Norge, under engelsk innflytelse. Begrunnelsen var at han (feilaktig) mente skapet var laget i furu.¹³ I dag ansees ikke kvalitet og materialbruk å være entydige indikasjoner på proveniens. Eksempelvis ble eik brukt i andre førsteklasses madonnaskap som det er argumentert for ble produsert i Norge, som madonnaskapet fra Fåberg kirke.¹⁴

Fett var opptatt av forholdet mellom det plastiske helgenskap og det todimensjonale panelmaleriet, representert ved frontalene som smykket de gotiske alterbordene. Han mente at slike malerier dannet en forløper for utsmykningen av helgenskapenes innsider.¹⁵ Forholdet mellom frontalemaleriet og dekoren i det åpne helgenskapet har kjemiker og spesialist på middelaldermaleriets materialer og teknikk, professor Unn Plahter, KHM/UiO, beskrevet. Hun bruker Tinglestad I-frontalet (ca 1275–1300) som eksempel på en sammenligning mellom frontaler og helgenskap: “frontals frequently conform to the same arrangement as an open tabernacle: a central scene the full height of the panel, side scenes corresponding to tabernacle doors and a townscape corresponding to a crowning”.¹⁶ Begrunnet med sammenlignende studier av høymiddelalderens maleteknikk har Plahter datert Hedalenmadonnaen til ca 1250.¹⁷

Den svenske kunsthistorikeren Natalia Sjögren har undersøkt det hun kaller “den inramande arkitekturen” på overnevnte Fröskogskap.¹⁸ Dette skapet dateres til annen halvdel av 1200-tallet. På skapets tronbaldakin er det med lave relieffer fremstilt to tårnbygninger med vinduer, tak og glober. Tilsvarende bygninger sees på arkadebuene i Fröskogskapets fløyer. Med henvisning til Bibelsitater underbygget hun sin hypotese om at disse arkitektoniske relieffene ikke bare skal forstås dekorativt, men

¹² Fett 1911: 2, Andersson 1949.

¹³ Andersson 1949: 151.

¹⁴ Binski, Sauerberg 2006: 230–247.

¹⁵ Fett 1911: 12.

¹⁶ Plahter 2004 bd 2: 195.

¹⁷ Plahter 2004 bd 2: 195.

¹⁸ Sjögren 2005: 201–208.

at de symboliserer det himmelske Jerusalem. Fröskogskapet forteller, i følge Sjögren, tre parallelle historier; historien om den unge Maria som Jesu mor, fortalt med de små relieffer i nisjene, historien om Jesus, frelseren på morens fang, og historien om frelsens mål: det kommende Paradis. Tilsvarende utsmykning på arkitekturelementer finnes på tre av i alt seks svenske madonnaskap fra annen halvdel av 1200-tallet, fra kirkene i Jällby i Västergötland, Näsinge i Bohuslän og Norra Ny i Värmland. Dessverre er alle disse fire skapene overmalt.¹⁹

Som vist er kunnskapen om Hedalenskapet og andre samtidige skaps opprinnelige utseende ikke fullstendig. En viktig grunn til det er at så mange av skapene er fragmentarisk bevart og at de fleste er overmalt. Spørsmålet som NIKU-undersøkelsen søkte å besvare var derfor: Finnes det tekniske indikasjoner som bekrefter eller avkrefter tidligere forslag til skapets opprinnelige utseende med hensyn til form og farger?

BESKRIVELSE AV SKAPET²⁰

Det er bevart tre elementer som Lange mente har vært en del av madonnaskapet: madonnaskulpturen, bekroningen og den delen av skapet som nå står på alteret.

Madonnaskulpturen er 143 cm høy og forestiller Maria, sittende på en trone med Jesus på fanget. Skulpturen er skåret i eik. Den er relativt godt bevart og har aldri vært overmalt, men imitasjonsforgyllingen har tapt mye av sin opprinnelige gyldne glans. Bekroningen måler 156 x 55 cm og er 50 cm dyp. Også den er laget av eik, de enkelte delene er holdt sammen med treplugger. Den mangler to spir og to takryttere. Malingen er godt bevart, til tross for en del utfall. På spiret over korsmidten er et kvinnehode.

I det følgende er det først og fremst skapet som blir beskrevet i detalj, da det ikke tidligere er undersøkt.

Fullt oppslått måler skapet ca 162 x 235 x 6 cm. Det er laget av eik (visuelt bedømt) og er med unntak av bakveggen utside dekorert på begge sider.

Konstruksjon

Skapet består av fem eikepanel (en bakvegg, to sidefløyer og to fløydører) som er hengslet sammen slik at de kan lukkes rundt en skulptur (Fig. 4 og 5). Panelene er laget av ca 1 cm tykke bord, satt kant-i-kant. Det ble brukt tre bord à ca 21 cm til bak-

¹⁹ Sjögren 2005: 202.

²⁰ Da målet for denne artikkelen er å undersøke original form og polykromi, beskrives ikke overmalingen.

Figur 4. Hedalskapet uten midtfigur. Et smalt felt på bakveggen er ikke overmalt og viser hvordan bakveggen så ut i middelalderen: dekorert med gylne, stiliserte liljer på vekslende rød eller grønn bunn, innskrevet i et rombemønster av gylne bånd. Det umalte området midt på bakveggen ble skjult av en skulptur og var ikke synlig. Foto: Arve Kjerseim, Riksantikvaren, 1974.

veggen, to bord à ca 26 cm til hver av sidefløyene og til fløydørene to bord à henholdsvis ca 26 og 6 cm. På bakveggens umalte utside sees dymlinger (sylinderiske tretapper uten hode). Dymlingene holder bordene sammen. At de er synlige skyldes at bordene først ble satt sammen til de enkelte panelene og deretter planert, trolig med skavjern.

Figur 5. Skapets korpus, utsiden. Den gule malingen er en overmaling. De mørke grønne og de høyrøde feltene er uten overmaling. Foto: Birger Lindstad, 2007.

Det kan synes som området som ikke skulle males (bak Mariaskulpturen) er mindre planert enn resten av bakveggen innside. De åtte smidde jernhengslene er festet til panelenes belistning. Hvert hengsel består av to separate deler slått inn i motstående panelenes lister: en massiv vertikal sylinder og en tapp til å tre ned på sylindren.

Fløyene er inndelt i fire etasjer (inkludert toppstykkene) ved hjelp av ca 2 cm brede og ca 3,5 cm dype lister. De er skjøtet med rette hjørneblad inn i tilsvarende lister på fløyenes sidekanter, og holdes sammen med treplugger (diameter ca 1 cm). De tre nederste etasjene er innredet som enkle og doble nisjer med søyler og trekløverbladformete arkader. Nisjetakene (arkadebuene) er skåret separat og hviler på søyler som er ca 28 cm høye. I de doble nisjene på sidefløyene mangler midtsøylene, alternativt en avslutning på midtstykket på arkadebuene (Fig. 6). Over arkadenes trekløverformete åpninger er små relieffer, formet som rektangler og trekanter. Andersson tolket relieffene på disse arkadene som bygninger som til sammen utgjorde “a towerlike architectural structure”.²¹

²¹ Andersson 1949: 153.

Figur 6. Sidefløy fotografert nedenfra. Bildet viser at det mangler et element i overgangen mellom to nisjer. Det er sannsynligvis en søyle som delte sidefløyene til to nisjer, og som samtidig skjulte sammenføyningen mellom bordene i nisjene. Søylene (?) kan ha blitt fjernet da alterskapet ble bygget om til en altertavle. Foto: Birger Lindstad, 2005.

Fløyene avsluttes øverst av toppstykker formet som vekslende hele og halve trepassbuer, kronet med en utskåret og gjennomhullet list. Den flate delen av listen er festet til panelet med jernspikre.²²

²² Tidligere antatt å være treplugger, men en røntgenundersøkelse av tre detaljer av korpus indikerer at det er metallspikre. Røntgenundersøkelsen ble utført i 2009, i kirken.

Også belistningen på den rektangulære bakveggen danner øverst en kløverbladsbue. Listen (kantet med en kvartstaff) er ca 4,5 cm bred og ca 2 cm dyp. Nedre horisontale list mangler (Fig. 4). Øverst og på hver side av bakveggen er laget en felling, trolig tilpasset baldakinvangene slik at de fluktet med bakveggens sidekanter (Fig. 5).

På fløyene er det mange hull med ulik form og størrelse samt forskjellige spikere. Overmalingen kan dessuten skjule flere festemerker. Også på bakveggen er det flere hull, sannsynligvis sekundære. Noen av disse hullene kan være feste for relieffene.

På fløyenes utsider er det ikke funnet spor etter noen form for lukkemekanisme.

Polykromi

Innsiden av skapet er så godt som fullstendig overmalt. I et område rett under trepassbuen sees et velbevart område med originaldekor. Det forestiller gylne, stiliserte liljer, på vekslende rød og grønn bunn, innskrevet i et rombemønster av smale, gylne bånd (Fig. 4). Listen på trepassbuen over dette feltet har rester etter en blå maling mot en sølvfolie, trolig fra middelalderen. Også listen øverst på fløyene er dekket med en sølvfolie. Små områder har fremdeles synlige rester av en gul lasur, hvilket indikerer at listen opprinnelig var imitasjonsforgylt. Rundt de små hullene i denne gjennombrutte delen av listen ligger en tynn, sort strek, muligvis original.

Fløyenes utsider (nå altertavlens bakside) er dekorert med røde og grønne ruter, delvis overmalt med en gul maling (Fig. 5). Baksiden av de gjennombrutte listene er rødmalte.

METODE

Undersøkelsene ble utført ved hjelp av overflateobservasjoner i binokulær, i pålys, sidelys og infrarødt lys (IR). Det ble tatt tre røntgenbilder av fløyene på skapets nordside.²³

Malingstrukturer ble vurdert ved hjelp av tverrsnitt.²⁴ Det ble utført sammenlignende kokkolittanalyse ved hjelp av krittprøver fra ulike steder på skapet, fra kirkens middelaldermadonna og fra skapets antatte bekrøning, kirkemodellen med et kvinnehode på spiret.²⁵

²³ Da altertavlen var til undersøkelse og behandling på NIKU hadde NIKU ikke røntgenutstyr. Røntgenundersøkelsen ble utført i 2009, i kirken.

²⁴ For nærmere beskrivelse av disse og senere omtalte tverrsnitt, se Stein 2008: vedlegg 2. Tverrsnittene er bearbeidet, fotografert og beskrevet av Unn Plahter og malerikonservator Kaja Kollandsrud, KHM/UiO.

²⁵ Mellom treet og malingen ligger et grunderingslag, laget av kritt og lim. I krittet finnes fossile rester av små encellede alger, såkalte kokkolitter, som noen ganger kan fortelle hvor krittet er utvunnet. Norsk kritt er ikke egnet til å lage grundering, så alt kritt ble importert.

For å finne ut om skapet har hatt en tronbaldakin, ble skapets bakvegg sammenlignet med konstruktive beskrivelser av to madonnaskap fra høymiddelalderen med bevarte tronbaldakiner: skapene fra Hove kirke i Sogn og Fjordane, datert til før 1250, og skapet fra Dal kirke i Telemark fra tiden etter 1250.

For å finne ut om skapet hadde hatt sokkel, som eksempelvis Dalskapet, ble det lett etter verktøy- og malingspor på bakveggen.

For å få kunnskap om hvilke bladmetaller og farger som opprinnelig var brukt på skapet ble sprekker og avskallinger i overflaten studert i binokulær. For å få informasjon om hvilke pigmenter som ble brukt, og hvordan de ble brukt, ble tverrsnitt – dvs. materialprøver innstøpt i plast – vurdert i mikroskop. De fleste av de 10 tverrsnittene som ble brukt i undersøkelsen var laget av Plahter i forbindelse med den tidligere omtalte utstillingen på Henie-Onstad Kunstsenter, men ble den gang ikke nærmere undersøkt.

For å undersøke hvordan de kløverbladsformete takene over nisjene og sviklene på bakveggen hadde vært dekorert, ble de fotografert i IR. Infrarøde ståler kan penetrere visse typer malinglag og bli reflektert fra underliggende malinglag dersom dette er malt med visse typer maling. Eksempelvis vil trekullsort opptegning eller maling på hvit bunn kunne gi god informasjon om originale dekorlag. IR-undersøkelser gir ikke informasjon om farger, bare om ikke-synlige opptegninger og komposisjoner.

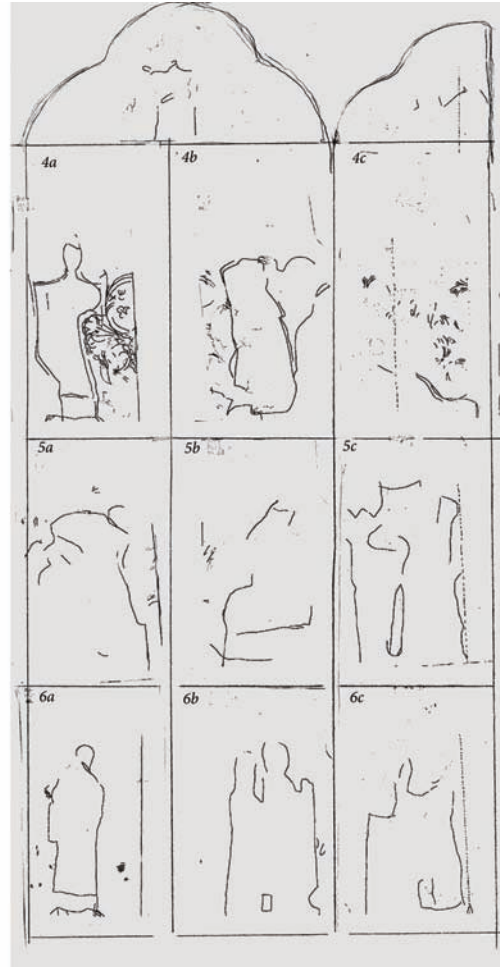
RESULTATER

Relieffer i skapets nisjer

Det ble funnet to typer innriss i på innsiden av skapet. Begge typene ble registrert ved hjelp av sidelys, og de ble avtegnet på en gjennomsiktig plastfilm (Fig. 7). Innrissene, som hadde vist maleren hvor det skulle plasseres relieffer, ble funnet i alle nisjene og i de fire toppstykkene. Vi kan derfor slutte at skapet opprinnelig hadde relieffer, til sammen 22. Innrissene er tolket og drøftet av kunsthistoriker Elisabeth Andersen, NIKU, og hun har identifisert flere motiver hentet fra Marias liv og Jesus barndom, som Bebudelsen, Møtet med Maria og Elisabet og Hyrdene på marken.²⁶

Tilsvarende innriss på bakveggen har indikert hvor madonnaskulpturen skulle stå. Denne type innriss utgjorde en hjelpelinje for maleren og skulle bare være synlig for ham mens han la bladmetall, i dette tilfellet sølvfolie, som omkringliggende bakgrunn for relieffer og skulpturer. Litt (ca 0,5–1 cm) innenfor innrisset skulle det ikke legges metallfolie da området ville bli skjult av et relieff eller en skulptur. Den andre type innriss som ble funnet i nisjene er benyttet til å lage et dekorativt mønster. Disse

²⁶ Andersen 2008: 72–81.

Figur 7. På bakveggen er silhuettinnriss for madonnaskulpturen og dekorative innriss for romber og liljer lett å se i sidelys. Innrissene på fløyene på høyre side av skapet ble avtegnet på plastfolie. Her er både innriss for relieffene og dekorative innriss (sees tydelig oppe til venstre) som i dette tilfellet trolig viser vegetasjon i scenen med Hyrdene på marken. Avtegning: Agnès Juste-Groene og Dorota Leszcynska-Danek, NIKU, 2006. Foto: Birger Lindstad, 2007.

innrissene er risset inn i metallfolien. Mønsteret kunne fylles med laserende farger, slik som på mønsteret på bakveggen på Hedalenskapet (Fig. 4), eller bare være en strektegning i metallet, slik det må ha vært i enkelte av scene i nisjene på fløyene i dette skapet (Fig. 7).

I enkelte avskallinger på fløyenes innsider fant vi sølvfolie med små rester av gul lasur i områder utenfor innrissene til relieffene, men ikke innenfor. Selv om slike observasjoner ikke ble gjort i alle nisjene i skapet, indikerer dette, sammen med innrissene, at skapet opprinnelig var fylt med små relieffer som sto mot en imitasjonsforgylt bakgrunn.

Overmalingen viste seg å være sterkt røntgenabsorberende og røntgenundersøkelsen av et område på venstre fløydør ga ikke ytterligere informasjon om originalmalingen.

Tronbaldakin og sokkel

Tronbaldakinen i madonnaskapet fra Hove kirke er “forsenket i og festet til ryggen med tre kraftige spikre hver, [...] Materialene holdes utelukkende sammen av spikre”.²⁷ En lignende sammenføyning er brukt på madonnaskapet fra Dal, bortsett fra at der er baldakinen festet til bakveggens sidekanter og ikke til bakveggens forside.²⁸

Når bakveggen på Hedalenskapet har en felling øverst var det sannsynligvis for å gi plass til en tronbaldakin tilsvarende den på Frøskogskapet.²⁹ Hypotesen forsterkes ytterligere av at den originale grundering og malingen på den øvre del av bakveggen avsluttes med et ca 2 mm bredt og litt tykkere lag litt innenfor bakveggens kanter. Det indikerer to ting: at skapet ble malt etter at alle elementene var satt sammen, og at penselen stoppet mot en kant (tronbaldakinen) da bakveggen ble grundert og malt i dette området. Hvorvidt tronbaldakinen har vært selvbærende eller hatt søyler under de to fremadstikkende hjørnene, slik Blindheim antyder at Hoveskapet har hatt, er ikke mulig å si noe om, da både baldakinen og sokkelen mangler.³⁰ Men dersom baldakinen også skulle bære vekten av kirkemodellen, er det sannsynlig at den må ha hatt søyler.

En indikasjon på at Hedalenskapet har hatt en sokkel, er at grundering og maling stopper et par cm over nedre kant av bakveggen og at de vertikale listene gjør det samme. Dette kan ha vært området hvor sokkelen har ligget an mot eller har vært festet til bakveggen.

²⁷ Kaland 1972: 86.

²⁸ Plahter 1970: 306.

²⁹ Tångeberg 1986: 38.

³⁰ Blindheim 2004: 48.

Kvinnehodet på bekroningen

Sammenstillingen av madonnaskulptur, skapet og bekroningen på utstillingen på Henie-Onstad Kunstsenter viste at bekroningen rent formatmessig passer til skapet (Fig. 3). Så lenge tronbaldakinen er tapt, er dette, sammen med andre, tilsvarende madonnaskap (Lange, Svanberg 1994: 30), kanskje den sikreste indikasjonen vi kan få om sammenhengen mellom disse elementene.

Analyseprøven fra kvinnehodet på toppen av bekroningen inneholdt for dårlig bevarte kokkolitter til at en nøyaktig identifikasjon av dem var mulig.³¹ Den foreløpige konklusjonen er at krittforekomsten som ble brukt til å grundere kvinnehodet geologisk kan dateres til Campanien og Nedre Maastrichten. Det har vært antatt at denne kritttypen er hentet fra det engelske kanalområdet hvor den finnes tilgjengelig i dagen. Krittprøve tatt på bekroningens arkitekturelement er geologisk datert til Santonian og Campanien, også antatt hentet fra det engelske kanalområdet hvor det finnes tilgjengelig i dagen. Analyseresultatene fra grunderingen av skapet viser kritt fra perioden Turonian og Santonian, også et kanalkritt.³² Krittet brukt på de analyserte elementene er med andre ord høstet i kanalområdet, men ikke nødvendigvis i samme lokalitet. Kokkolittanalysene verken bekrefter eller avkrefter at kvinnehodet ble laget samtidig med resten av skapet.

I Dammanns behandlingsrapport om skapets bekroning står det om kvinnehodet på bekroningens spir at: "Hodet som er festet til en nyere trekloss [...] har små fargespor av maling nederst på haken, som tilsvarende malingen på kirkespiret".³³ Dessverre dokumenterte Dammann ikke den sistnevnte observasjonen. Selv om Dammann ikke trakk noen konklusjon vedrørende kvinnehodets originalitet, er det nærliggende å tenke seg at han oppfattet den som original da malingen på kirkespiret er original.

Skapets opprinnelige farger: utsiden

De opprinnelige farger på skapets utside er bare delvis skjult av overmaling og originalpolykromien lar seg rekonstruere med stor grad av sannsynlighet (Fig. 8). Store røde og grønne rektangler er stilt sammen som i et sjakkmønster. Tverrsnitt viste at den røde fargen er mønje, sannsynligvis overstrøket med en mørkere gulrød lasur, mens den grønne fargen er laget ved hjelp av en lys grønn undermaling, lasert med en mørkere grønn farge.³⁴

³¹ von Salis om analyseresultatet: "Poor sample – will take more time to check. So far the presence of *L. cayeuxii* and *R. anthophorus* suggest CC16-22." (Stein 2008: 67).

³² Stein 2008: 67.

³³ Malerikonservator Bjørn Dammann, Riksantikvaren. Rapport om behandling og undersøkelse av "kirkemodellen" (1972) i Riksantikvarens arkiv.

³⁴ Stein 2008: vedlegg 2:71.

Figur 8. Fargerekonstruksjon av fløyenes utsider. Rekonstruksjon: Mille Stein, NIKU, 2008.

Skapets opprinnelige farger: innsiden

Som nevnt kan man i små avskallinger og krakeleringer se at fløyenes innside var dekket av imitasjonsforylling. Mot denne gyllne bakgrunnen var relieffene plassert, og bak og rundt dem var det enkelte steder innriss som tegnet en bakgrunnsvegetasjon. Bestillingen var imitasjonsforyllet og dekorert med en sort dobbeltstrek, også søylene var gyllne. Hvordan den profilerte kløverbladlisten i nisjene så ut er ikke fastlagt, men den kan ha vært som listen som topper fløyene; gyllen med sorte konturer. Det lille, velbevarte område bak madonnaskulpturen som ikke er overmalt gir et godt utgangspunkt for en rekonstruksjon av bakveggenes originale utseende. Trolig har kløverbladlisten over skulpturen vært staffert med en kraftig blå farge, tverrsnittet herfra viser at det direkte på grunderingen ligger en blanding av azuritt og blyhvitt, revet i tempera.³⁵

I krakeleringer på en arkade på høyre sidefløy i Hedalenskapet ble det observert røde og grønne lasurer på imitasjonsforylling. De var vanskelige å tolke inntil

³⁵ Stein 2008: vedlegg 2:71.

Figur 9. Eksempel på dekor på en av arkadene i venstre fløy i Hedalskapet. Foto: Edwin Verweij, NIKU, 2007.

Figur 10. IR-bilde av venstre svikkel på bakveggen viser at sviklene opprinnelig var dekorert med blomsterranker. Ranken er trukket opp med en tykk, sort strek. Foto: Mille Stein, NIKU, 2006.

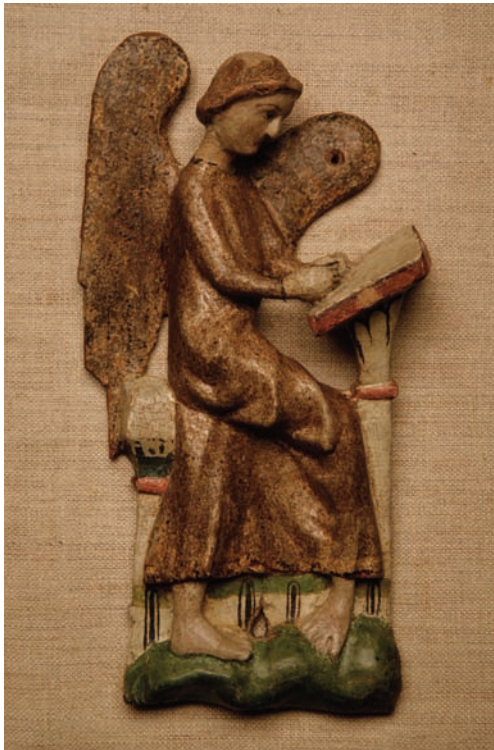
arkadene ble undersøkt med IR. IR-bildene viste at arkadene var dekorert som små bylandskap, eller kanskje heller som pussede steinkirker og klostre, med fint tegnede arkitekturdetaljer, bygninger med og uten tårn, tak belagt med teglstein og skifer, og lansettformete og firpassformete vinduer (Fig. 9). Ingen av arkadene er malt likt. Det er små variasjoner i de arkitektoniske detaljene som samlet har laget et bilde av en by som innramming for relieffene.

I sviklene på bakveggen skimtes en dekor under overmalingen. IR-bilder av sviklene viste at de opprinnelig var dekorert med ranker trukket opp med en sort strek, 1–2 mm tykk (Fig. 10). Øverst på bakveggen skimtes en rød lasur. Trolig har rankene vært imitasjonsforyllte mot en rød bakgrunn. Dersom de er malt som Heddalfrontalet

eller Kaupangerfrontalet, kan bunnfargen ha vekslet, rød bunn i venstre svikkel, grønn i høyre.³⁶ Det ville i så fall korrespondere med de vekslende røde og grønne rombene på resten av bakveggen (Fig. 4).

Rekonstruksjonsforslag, skapets opprinnelige utseende

Når skapets originale polykromi skal forsøkes visualisert kan det gjøres som en fotomontasje, basert på overnevnte undersøkelsesresultater, den rekonstruerte

Figur 11. Middelalderrelieffet i Hedalen stavkirke kan indikere hvordan relieffene i Hedalskapet så ut. Imitasjonsforyllingen er sterkt nedbrutt, opprinnelig må den ha lignet imitasjonsforyllingen på Hedalmadonnaen. Foto: Birger Lindstad, 2007.

³⁶ Plahter 2004 bd 3: 23, 27.

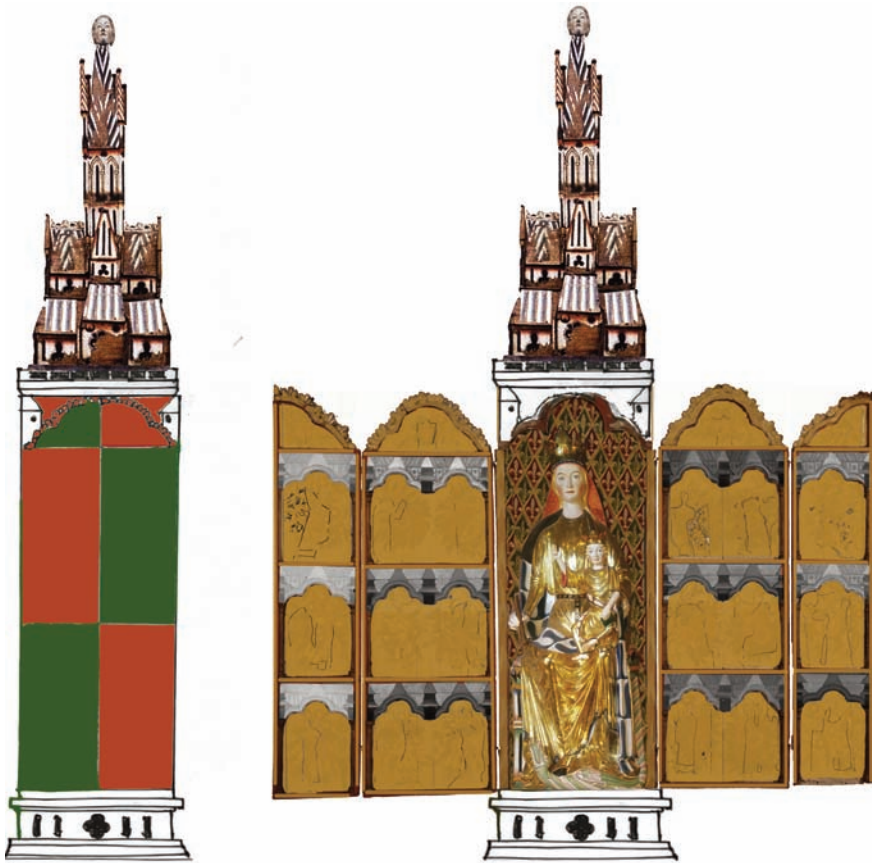

Figur 12. En av arkadene fra Reinliskapet har original polykromi. Dekoren minner sterkt om dekoren på arkadene i Hedalenskapet. Foto: Kaja Kollandsrud, KHM/UiO.

Hedalenmadonnaen, et lite 1200-talls relieff som også er i kirken (Fig. 11), et fragment fra alterskapet i nabokirken Reinli (Fig. 12) og sokkelen til madonnaskapet fra Dal.³⁷

Rekonstruksjonsforslaget (Fig. 13) er laget i et billedbehandlingsprogram. På fotografier av Hedalenskapet er IR-bildene av dekoren på arkadebuene og av relieffsilhuettene lagt inn. Det lille området med det originale rombemønstret på bakveggen ble mangfoldiggjort slik at hele bakveggen ble dekorert med dette mønstret. Et digitalt foto av den rekonstruerte Hedalenmadonnaen ble digitalt plassert inn i skapet. Dørenes utsider ble gitt rød-grønt mønster og gyllen farge ble lagt på områder som har vært imitasjonsforgylt. Områder hvor fagene ikke er kjent er vist som strektegning.

³⁷ Lange 1960: 42, Andersson 1949: 151. Relieffet forestiller en bevinget, skrivende mann ved en lesepult, sannsynligvis et symbol på evangelisten Matteus. Det har vært foreslått at relieffet tilhører Hedalenskapet, men det passer ikke med noen av innrissene og må tilhøre et annet inventarstykke fra 1200-tallets andre halvdel.

Figur 13. Rekonstruksjonsforslag til Hedalenskapet i lukket og åpen posisjon. Sokkelen er en kopi av Dalskapets sokkel, tronbaldakinen er basert på Frøskogskapets baldakin. Rekonstruksjonsforslag: Mille Stein, tegning: Ola Storsletten, digital billedbehandling: Elisabeth Andersen, NIKU, 2009.

DISKUSJON

Alle elementene som kan ha vært brukt i Hedalenskapet er visuelt vurdert til å være laget av eik. En dendrokronologisk analyse av dem kan gi svar på hvor og når eiken er felt, og følgelig også om skapets proveniens. Dette ville kunne gi en god indikasjon

på når og hvor skapet er laget. Da det ikke var mulig å utføre en slik analyse uten å ta ut en større materialprøve, ble dette ikke gjennomført. Nye analysemetoder vil kanskje senere utvikles til dette formålet.

Kokkolittanalysen viser at det er kanalkritt som er brukt på skapet, på kirkemodellen og på kvinnehodet. Hvorvidt kvinnehodet på spiret på kirkemodellen er originalt eller ikke er ikke entydig fastslått. Foreløpig er den sikreste indikasjonen på dets originalitet at det er spor av samme maling på haken som på selve kirkebygningen.

Da Fett og Lange i sin tid foreslo at det i skapets nisjer hadde vært relieffer som viste scener fra Marias liv, så var det på grunnlag av sammenligninger med *andre* madonnaskap. Analyse av innrissene på Hedalenskapet bekrefter deres hypotese. Kunsthistoriker Andersen har identifisert flere scener fra Marias liv.

IR-undersøkelsen viser hvordan den innrammende arkitekturen har vært utformet som tredimensjonale, malte bygninger med vinduer, tak og tårn. De kan symbolisere det himmelske Jerusalem, slik Sjögren har argumentert for vedrørende Fröskogskapet, en tolkning som også kan gjelde andre svenske madonnaskap.

Så lenge Hedalenskapets tronbaldakin og sokkel er tapt vil det være del usikkerhet knyttet til dette rekonstruksjonsforslaget. For eksempel er det uklart om fløyene har gått *inntil* åpningen i tronbaldakinen, slik som på Fröskogskapet, eller lukket seg *rundt* den, slik som skapet fra Norra Ny kirke.³⁸ Det er også usikkert om tronbaldakinen har vært støttet av søyler. Fröskogskapets søyler er sekundære, om det opprinnelig har hatt søyler er ukjent.³⁹

Som lukket har skapet vært enkelt utstyrt med hensyn til polykromi. Hvorvidt det har vært forgylling på tronbaldakinen, er ikke mulig å fastslå da denne er tapt. Men ingen av de andre elementene har hatt forgylling (kvinnehodet er malt i en lys gul farge som kan se ut som forgylling), hvilket står i stor kontrast til det gyllne uttrykk skapets innside opprinnelig hadde. Som åpent har skapet vært særlig rikt utsmykket, med fire etasjer – mot normalt tre – og 22 relieffer, og med sterkt lysreflekterende imitasjonsforgyllinger og kraftige farger.

I dette rekonstruksjonsforslaget er tronbaldakinen dekorert med små malte bygninger tilsvarende de som er funnet på skapets innside. En slik dekor ville vært i overensstemmelse med dekoren på tronbaldakinen på det svenske Fröskogskapet. Men hvordan de arkitektoniske relieffene der var polykromert, er ukjent. Fröskogskapet

³⁸ Tångeberg 1986: 35, 38.

³⁹ E-postkommunikasjon 19.5.2010 med malerikonservator Håkan Lindberg, Historiska Museet, Stockholm.

er overmalt og er ikke fargeundersøkt mht originalpolykromi. Bare ytterst fragmentariske rester av originalpolykromien kan være bevart.⁴⁰ Man kan også tenke seg at skapet var dekorert som Dalskapets tronbaldakin, dvs uten relieffer.⁴¹

Reinliskapet

Reinli stavkirke er på grunnlag av kirkens form og dendrokronologisk analyse datert til ca 1325. Brannrester og dendrokronologisk daterte elementer i grunnen viser at nåværende kirke er bygget på restene av en kirke som kan være fra midten av 1200-tallet.⁴²

Figur 14. Den overmalte altertavlen i Reinli stavkirke var opprinnelig et middelalderskap. Middelalderskapet er ombygget og overmalt, men baksiden, som ikke er overmalt, indikerer hvordan skapets utside opprinnelig så ut. Furu, h: 196 cm, b: 258 cm. Foto: M. Pettersen, Riksantikvaren.

Kirkens altertavle er laget av fløyene til et middelalderskap (Fig. 14). Fløydørene er satt sammen og utgjør altertavlens midtfelt, med en sidefløy på hver side. Fløyene

⁴⁰ E-postkommunikasjon 19.5.2010 med malerikonservator Håkan Lindberg, Historiska Museet, Stockholm.

⁴¹ Se rekonstruksjonsforslag i Stein 2008: 63.

⁴² Opplysninger om Reinli stavkirke, se <http://niku.pdc.no/>

Figur 15. Reinliskapets bekroning. Foto: Grete Gundhus, KHM/UiO.

ble overmalt i perioden 1880–1920. De arkitektoniske elementene ble bronsert, mens det som var skapets innvendige vegger ble dekorert med malerier som forestiller scener fra Det gamle og Det nye testamentet. Det som opprinnelig var fløyenes ut-sider er ikke overmalt.

Kirken har også hatt en kirkeformet bekroning (Fig. 15). Den og en av arkadebuene fra skapet er nå i KHM/UiO.

FORSKNINGSHISTORIKK

Reinliskapet har ikke vakt tilsvarende interesse som Hedalenskapet blant kunsthistorikere, sannsynligvis på grunn av dens bevaringstilstand.

Den eldste beskrivelsen av skapet kan være en innberetning fra antikvar N. Nicolaysen i 1868. I Reinli stavkirke “er ogsaa kirkens gamle alterskab blevet ynkelig mishandlet; som det kan sees, har der paa den forgylte grunn i bundens midte staaet en stor figur og ved hver side deraf 4 mindre figurer i 2 afdelinger, og paa hver af fløjdørene ligeledes 2 figurer; alle disse har man borttaget, hægt fløydørene og skabets overstykke paa korveggen, og i midtstykke eller bunden udskaaet en saa stor aabning, at man kunde faa plads for prækestolen, som nu er indkilet deri”.⁴³ Av beskrivelsen kan man slutte at skapet ikke var overmalt i 1868, og at det var utsparinger i (imitasjons-)forgyllingen som viste at det hadde vært en stor sentralskulptur plassert foran bakveggen i skapet og mindre relieffer i skapets nisjer. Likeledes at tronbaldakinen (skapets “overstykke”) fremdeles var intakt.

Samtidig omtaltes skapets bekroning, uten at dens sammenheng med skapet var forstått: “Indvendig i vestre gavl er over galleriet fastnaglet en model af en kirke af furutræ, krideret og med malede forsiringer i spidsbuet stil, 1 al. 6” høj dertil, hvor spiret, som er aftaget og istykker, har begynt, i form af en aflang firkant, 25” lang, 9” bred paa midten med fremspringende firkantet taarn, 9” bredt og 8” dybt”.⁴⁴

Neste gang skapet omtales er i 1884, i en ny innberetning fra Nicolaysen. Fløyene, som i 1868 hang på korveggen, var flyttet til alteret, prekestolen var demontert, og det som var skapets bakvegg var hengt på korveggen. Han utdypet beskrivelsen av bakveggen og tronbaldakinen, som var flyttet tilbake til bakveggen: “Rimeligvis indtoges skabets midte af den tavle, som nu hænger paa korvæggen og er 70 cm bred, men afsaget i sin nederste del, dog kan det sluttet, at den ikke har været delt efter højden, som nu er 85 cm. Mulig har der oprindelig foran denne tavle staaet et Mariabillede. Forresten er den, ligesom den førstnævnte, af furu, hvad der kan tyde paa

⁴³ Nicolaysen 1869: 135.

⁴⁴ Nicolaysen 1869: 134.

norsk oprindelse; den er ligeledes krideret og bemalet paa forgyldt bund, som har smaa indridsede ruder, 5 cm i kvadrat, og disse igjen rosetter. Øverst afsluttes den med en gesims med forsirende rosetter, og derunder er der en tredelt eller kløverbladformet rundbue; under dennes midtre del er en roset med 8 blade, afvexlende forgyldte, røde eller grønne; nedenfor denne roset ere tavlens ophøydte kanter bemalede med ovale forsiringer i lighed med ædelstene”.⁴⁵

Som nevnt omtalte Lange den kirkeformede bekroningen i Reinli stavkirke i en artikkel i 1994, hvor han sannsynliggjorde at den hadde tilhørt middelalderkapet. Han fikk også utarbeidet et rekonstruksjonsforslag til skapets opprinnelige form, men benyttet seg ikke av beskrivelsene fra 1868 og 1884.⁴⁶

Overmalingen binder dårlig til underlaget. Fløyene har derfor vært konservert tre ganger (1972–74, 1996, 2007).⁴⁷ I forbindelse med den første behandlingen ble det gjort en avdekningsprøve. Den viste at skapet har vært imitasjonsforgylt og at forgyllingen på utvalgte steder vært lasert.⁴⁸

I 1987 analyserte malerikonservator Kaja Kollandsrud ved KHM/UiO åtte tverrsnitt laget av materialprøver fra arkadebuen som er på KHM. Hun fant bl.a. azuritt, brukt til skygger under tak.⁴⁹ I Hedalenskapet ble det funnet azuritt på kløverbladslisten på bakveggen.

BESKRIVELSE

Skapet er ikke tidligere undersøkt med hensyn til konstruksjon, og ble heller ikke undersøkt i forbindelse med undersøkelsen av Hedalenskapet. Denne beskrivelsen er derfor ikke utdypende, men baserer seg på rapporter i Riksantikvarens arkiv og på fotografier.

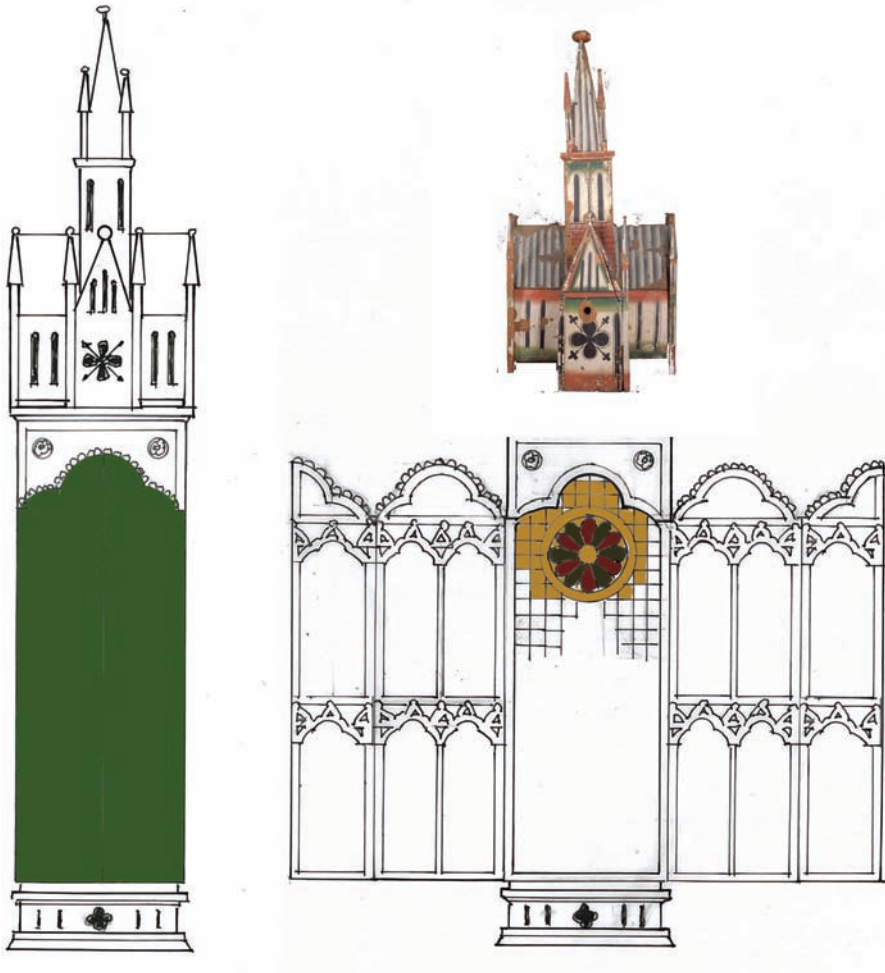
⁴⁵ Nicolaysen 1885: 104.

⁴⁶ Lange, Svanberg 1994: 32.

⁴⁷ Rapporter i Riksantikvarens arkiv. I forbindelse med Bernt C. Langes studie 1972–74 ble skapet røntgenundersøkt, bildene er dessverre tapt. I følge rapporten ga ikke røntgenbildene informasjon om original dekor. I 2009 ble utvalgte detaljer igjen røntgenundersøkt. Heller ikke disse bildene ga vesentlige nye opplysninger om skapets originale dekor.

⁴⁸ På et ukjent tidspunkt har Unn og Leif Plahter tatt ut til sammen 11 materialprøver fra fløyene. De oppbevares på KHM/UiO sammen med åtte fotograferte og analyserte tverrsnitt fra museets arkadefragment L88. De åtte tverrsnittene er fotografert og analysert av Kaja Kollandsrud.

⁴⁹ Personlig kommunikasjon med Kollandsrud vedr. KHM/UiO Reinli fragment lab no L88.

Figur 16. Reinliskapet i lukket og åpen posisjon, delvis rekonstruert til original polykromi og form. Madonnaskulpturen med sokkel, de 12 relieffene i nisjene og de fire relieffene i sviklene er ikke tegnet. Rekonstruksjonsforslag: Mille Stein, tegning: Ola Storsletten, digital billedbehandling: Elisabeth Andersen, NIKU, 2009.

I åpen posisjon må skapet opprinnelig ha målt ca 196 x 258 cm. Grunnplanet var rektangulært, ikke kvadratisk som Hedalenskapet.⁵⁰ Det er laget av furu (visuelt vurdert). Fløyenes utseende minner sterkt om Hedalenskapets, med trepassformete toppstykker kantet med gjennombrutte lister, sidefløyer med doble nisjer, fløydører med enkel nisjer og arkadebuer dekorert med flate relieffer. Skapet var innredet i tre etasjer (inkludert toppstykkene) med plass til 16 relieffer.

Den korsformete kirkemodellen (bekroningen) til Reinliskapet måler ca 128 x 62,5 x 43 cm. Den er mindre og enklere i utførelsen enn Hedalenskapets basilikaformete og korsformete kirkemodell. Spiret over midttårnet har i Reinliskapet en knapp, i motsetning til Hedalenskapets kvinnehode. (Fig. 16).

Skapets utside er ikke overmalt. Sidefløyene er røde (mønje), muligvis med en enkel marmorering, fløydørene grønne. Utsiden av den gjennombrutte listen øverst på fløyene er mønjefarget, som utsiden av listene på fløyenes sidekanter.

Heller ikke bekroningen er overmalt.

ET REKONSTRUKSJONSFORSLAG

På bakgrunn av disse observasjoner ble skapets opprinnelige utseende i åpen og lukket posisjon rekonstruert (Fig. 16). Utgangspunktet for rekonstruksjonen er Nicolaysens beskrivelse av skapet. Metoden som ble benyttet til å rekonstruere skapets opprinnelige utseende var den samme som beskrevet for Hedalenskapet.

DISKUSJON

Som for Hedalenskapet gjør tapet av tronbaldakin og sokkel det umulig å fastslå hvordan skapet var lukket og om det hadde bærende søyler for baldakinen. Det er også usikkert om bakveggen faktisk var dekorert med små kvadrater, slik Nicolaysen skriver, eller om den var prydet med romber, slik de fleste madonnaskap har. Om Nicolaysens beskrivelse er korrekt, kan Reinliskapets bakvegg ha hatt lignende innriss som på frontalet fra Möðruvellir (Island), datert til begynnelsen av 1300-tallet.⁵¹

Hvorvidt skapet faktisk var et madonnaskap, er vanskelig å fastslå med sikkerhet, men ved å sammenligne med eksempelvis Hedalenskapet og Fröskogskapet er det så mange fellestrekk at det synes sannsynlig. Bakveggen er rutet med innskrevne blomster, nisjene har arkitektonisk innramming, dekorert med bylandskap som kan

⁵⁰ De to fløydørene måler til sammen 73 cm, sidefløyene måler hver 56 cm. Bakveggen må ha vært like bred som summen av fløydørene, dvs. 73 cm.

⁵¹ Plahter 2004 bd 3: 39.

tolkes som en billedgjøring av det himmelske Jerusalem. På Hedalen og Reinli veksler fargene på skapenes utsider og i dekoren på bakveggen mellom rødt og grønt.

Rekonstruksjonsforslaget til Reinliskapet har en del mangler mht originalpolykromi. Det bør undersøkes ytterligere med hensyn på hvordan utsiden og listverk opprinnelig var dekorert.

Konklusjon

Denne tekniske undersøkelsen av Hedalenskapet underbygger Langes rekonstruksjon av skapets form og supplerer den med hensyn til skapets polykromi. Hvorvidt kvinnehodet på toppen av bekroningen er originalt tilhørende bekroningen eller ikke, er ikke fastslått, men det er ikke funnet tekniske indikasjoner på at den ikke tilhører bekroningen.

Reinliskapet har vært noe enklere i utførelsen enn Hedalenskapet. Det har hatt 12 nisjer fordelt på tre etasjer, i motsetning til Hedalenskapet som har hatt 18 nisjer fordelt på fire etasjer. Reinliskapet er laget i furu, Hedalenskapet i eik. Reinliskapet er grundert med kontinentalkritt, Hedalenskapet er grundert med kanalkritt.⁵² Begge skapene har hatt imitasjonsforgylte innsider med nisjer hvis buer var dekorert med små malte tårnbygninger. Utsiden av begge skapene var dekorert uten bruk av figurer, men Reinliskapets dekor var enda enklere enn Hedalenskapets: fløydørene var grønne, sidefløyene var røde, muligvis med en enkel marmorering.

Hedalenskapet har trolig vært brukt som forlegg for Reinliskapets mester. Om det knytter seg en viss usikkerhet til Hedalenskapets produksjonssted – Norge eller England – tilsier bruk av furu som bærende materiale at Reinliskapet ble laget i Norge.

Takk til medarbeidere i NIKU: malerikonservatorene Brit Heggenhougen, Barbro Wedvik, Christina Spaarschuh, Agnés Juste-Groene og Dorota Leszcynska-Danek, som deltok i undersøkelsen. Til Edwin Verweij for IR-undersøkelsen av arkadebuene. Til forsker/arkitekt Ola Storsletten, for opptegning og diskusjon om skapenes opprinnelige form. Til cand.philol/kunsthistoriker Elisabeth Andersen, for digital bearbeiding av rekonstruksjonsforslaget. Til kirkearkeolog Jan Brendalsmo for konstruktive innspill til skrivearbeidet. Takk til fotograf Birger R. Lindstad, Kongshavn. Til prof. Katharina von Salis Perch-Nielsen, Richterswil, Sveits, for kokkolyttanalyser. Til KHM/UiO, ved professor emeritus Erla

⁵² Analysen er utført av professor Katharina von Salis (Sveits) for Unn Plahter KHM, UiO. Krittet er fra sone CC 26.

Bergendahl Hohler, professor emeritus Unn Plahter og seniorkonservator Kaja Kollandsrud, som har bidratt med spesialkunnskap om middelalderkunst, maleteknikk og materialbruk. De to sistnevnte har også fotografert og beskrevet tverrsnitt av materialprøver fra skapet, og har gitt meg tilgang til analyseresultatene for middelalderskapet i Reinli stavkirke.

Bibliografi

- Andersen, Elisabeth. "Hedalskapets ikonografi – et madonnaskap?" I *Krusifikset og madonnaskapet i Hedalen stavkirke. Undersøkelse 2006–2008*. Eds. Mille Stein, Elisabeth Andersen. NIKU Rapport 25. Oslo 2008, pp. 72–82.
- Andersson, Aron. *English Influence in Norwegian and Swedish Figuresculpture in Wood 1220–1270*. Stockholm 1949.
- Binski, Paul, Marie Louise Sauerberg. "Matthew Paris in Norway: The Fåberg St Peter." I *Medieval Painting in Northern Europe: Techniques, Analysis, Art History. Studies in Commemoration of the 70th Birthday of Unn Plahter*. Ed. J. Nadolny. London 2006, pp. 230–247.
- Blindheim, Martin. *Gothic Painted Wooden Sculpture in Norway 1220–1350*. Oslo 2004.
- Fett, Harry 1911. "Overgangsformer i unggotikens kunst i Norge." *Foreningen til norske Fortidsminnesmerkers Bevaring. Årbok* 67 1911: 1–21.
- Kaland, Bjørn 1972. "Baldakin fra Hopperstad – Madonna fra Hove." *Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevaring. Årbok* 125 1970: 85–98.
- Lange, Bernt C. 1960. "Alterskapet i Hedal stavkirke, Valdres: en undersøkelse og tre restaureringssyn." I *Meddelelser fra Kunsthistorisk forening* 2 (1960): 41–42.
- Lange, Bernt C. "Madonnaskapet i Hedal stavkirke." *Vern og virke: årsberetning fra Riksantikvaren og den antikvariske bygningsnemnd* 1973: 5–6.
- Lange, Bernt C., Jan Svanberg 1994. "Madonnaskap med kirkemodell som baldakin-kroning." *Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevaring. Årbok* 148 1994: 23–36.
- Nicolaysen, Nicolay 1869. "Innberetning." *Foreningen til Norske Fortidsmindesmerkers Bevaring. Aarsberetning for 1868*: 134–135.
- Nicolaysen, Nicolay 1885. "Innberetning." *Foreningen til Norske Fortidsmindesmerkers Bevaring. Aarsberetning for 1884*: 104.
- Plahter, Unn, Svein A. Wiik 1970. "The Virgin and Child from the Church of Dal (Norway) – Examination and Restoration." *Studies in Conservation* 15 (1970): 311–318.
- Plahter, Unn et al. *Painted Altar Frontals of Norway 1250–1350 1–3*. London 2004.
- Sjøgren, Natalia 2005. "Mariaskåpet från Fröskog: Den inramande arkitekturen."

- Fornvännen. Tidskrift för svensk antikvarisk forskning* 100 (2005): 201–208.
- Stein, Mille. “Krusifikset.” I *Krusifikset og madonnaskapet i Hedalen stavkirke. Undersøkelse 2006–2008*. Eds. Mille Stein, Elisabeth Andersen. NIKU Rapport 25. Oslo 2008, pp. 8–39.
- Tångeberg, Peter. *Mittelalterliche Holzsulpturen und Altarschreine in Schweden: Studien zu Form, Material und Technik*. Stockholm 1986.
- Wiik, Svein A. “Hedalen-madonnaen – et av våre betydeligste kunstverk fra middelalderen.” I *Colour Between Art and Science: Proceedings Oslo International Colour Conference, October 8–11, 1998*. Ed. K. Blomstrøm. Oslo 1998, pp. 318–327.

Summary

The Madonna Altarpieces in Hedalen and Reinli Stave Churches. A Proposed Reconstruction of their Original Appearance

Hedalen Stave Church in Valdres dates back to the 1160s. It was rebuilt as a cruciform church in 1699. A beautiful altarpiece decorated in the *rosemaling* (rose painting) style was installed in the second half of the eighteenth century. But the *rosemaling* hides important parts of the altarpiece’s earlier history. For the altarpiece consisted of a crucifix and the corpus of an altar tabernacle, both dating from around 1250. With a view to ensuring its preservation, the altar tabernacle was subjected to a technical examination by the Norwegian Institute for Cultural Heritage Research (NIKU).⁵³ The tabernacle had been examined previously by art historians, like Harry Fett, Aron Andersson and Bernt C. Lange using comparative stylistic studies of contemporary tabernacles in Norway, Sweden and Finland.⁵⁴ One of their aims had been to plot the original appearance of the tabernacle. Their method was chiefly theoretical and there was no certainty about what was hidden by the overpainting. The aim of NIKU’s investigation was to use technical analysis to reconstruct the original appearance of the corpus and, if possible, the tabernacle as well. The examination was made using binocular light, direct light, ranking light and infrared light (IR). X-ray images were made of a detail on one of the wings. The paint structures were assessed by means of cross-section analysis. Comparative coccolith analysis was carried out using chalk-tests from different areas of the corpus, of the church’s medieval Madonna and of the canopy shaped like a small model of a church with a female head on top of the spire, all preserved inside the church.

⁵³ Stein, Andersen 2008

⁵⁴ Fett 1911: 1–21, Andersson 1949: 149–160, Lange, Svanberg 1994: 23–36.

The tabernacle corpus is made of oak (according to its appearance). The corpus measures approximately 162 x 235 x 7 cm. A conclusion of the examination was that the inner sides of the wings had been covered with imitation gold. There are incised drawings in the imitation gold which indicate that there were reliefs in all the niches and in the spandrels at the top of each wing. Interpretation of the reliefs shows that they depict a pregnant Mary and also Mary with the infant Jesus.⁵⁵ Imitation-gilded vegetation was incised as a background for some of these reliefs. The niche tops were decorated with painted reliefs depicting (church) buildings with quatrefoil windows and tall Gothic lead-glazed windows, with gilded lead or slate roofs and spires. In the spandrel on the tabernacle's rear wall there were golden tendrils outlined in black. It has been debated whether the female head on the canopy is original.⁵⁶ According to a technical report the female head is attached to the canopy with a later wooden block and nails.⁵⁷ Traces of paint on the chin of the female head are, according to Damman, of the same type as the paint on the spire to which the head is attached. This observation is not documented. If this is correct, the head must form an original part of the canopy. The coccolith analysis did not provide any data that might settle this uncertainty.

The outside of the tabernacle was decorated with alternating red and green squares. When the tabernacle was closed it was tall and narrow and the doors had alternating red and green squares, finished at the top with a vermillion red lace moulding – which means there was no visible (imitation) gilding. Nor was there any imitation gilding on the canopy. The golden hair on the female head is painted and not gilded. We do not know how the canopy was decorated as this has been lost. And perhaps this was also without any (imitation) gilding? When the tabernacle was opened there was a revelation of gold and different colours, and this had a horizontal rather than vertical emphasis.

Reinli Stave Church, Hedalen's neighbouring church, also has an overpainted altarpiece which was originally the corpus of a medieval tabernacle (of the same shape as Hedalen's), so it was included in the investigation. The corpus is made of pine (according to appearance) and must have measured approximately 196 x 224 x 7 cm.⁵⁸

⁵⁵ Andersen 2008: 72–81.

⁵⁶ Lange, Svanberg 1994: 30, Blindheim 2004: 97–98.

⁵⁷ Damman, Bjørtn. Report in the archives of the Riksantikvaren (Directorate for Cultural Heritage) 1970.

⁵⁸ This calculation is based on the dimensions of the preserved wings: the side wings are approximately 56 cm wide and the wing doors add up to approximately 56 cm, which indicates that the rear wall was also 56 cm wide.

An attempt was made to reconstruct its original appearance, based on the findings of the Hedalen tabernacle analysis, as well as on surface-only observations of the Reinli tabernacle and on a description from 1884 of the tabernacle's rear wall. (This rear wall no longer exists.)

According to the 1884 description this rear wall was gilded and painted.⁵⁹ It had small incised 5 cm squares which encircled small rosettes. The description is unclear but it may indicate that the throne's canopy, called a cornice in the document, was preserved. The cornice had "decorated" rosettes beneath which was a trefoil-shaped arch. It is unclear whether this arch was an opening in the throne's canopy (cornice) or on the rear wall – as with the Hedalen rear wall. Beneath the trefoil-shaped arch on the rear wall was an eight-leaved rosette, in alternating red and green on gold. This rosette may have been a halo behind the head of the Madonna sculpture, as in the Hove tabernacle. The alternating red and green colouring (probably red and green glazing on imitation gold) appears to be analogous to the use of colour on the rear wall of the Hedalen tabernacle.

Four X-ray pictures were taken of the wings. These images provide little information about the wings' original decoration, but they indicate that there had been recesses in the imitation gilding in the tabernacle niches, meaning that there were reliefs in this tabernacle as well, which the 1884 description also concludes. This tabernacle had also surrounded a sculpture just like the Hedalen tabernacle. The sculpture was lost by 1884, but the author assumed that it had been a Madonna sculpture. The tabernacle also had a canopy in the shape of a model church. This model church has a spire with a ball at the top just like the three other preserved church-shaped canopies in Norway (Borgund, Kinsarvik and Tufte). The outer sides were painted with alternating red and green like the Hedalen tabernacle, and the wing doors were green while the side wings were red. When closed, the Reinli tabernacle was consequently even more simply decorated than the Hedalen tabernacle.

The Reinli tabernacle shares so many features with the Hedalen tabernacle that the latter might have been the prototype for Reinli's master craftsman.

The examination of these tabernacles has confirmed and developed Lange's proposed reconstruction of them.

⁵⁹ According to this description the rear wall was 70 cm wide. If this was the case, the tabernacle could not have been fully closed by the wings which have been preserved. There must have been a gap of approximately 16 cm when the wings were closed.

Mille Stein (f. 1950) er malerikonservator/forsker i Norsk Institutt for Kulturminneforskning (NIKU), Postboks 736, Sentrum N-0105 Oslo. Hun er utdannet malerikonservator på Nasjonalgalleriet, har mellomfag i kunsthistorie og historie, og grunnfag i idéhistorie. Arbeidsområde: Tilstandsregistrering, undersøkelse og behandling av kirkekunst.
